

Kauns un vaina Jāna Krosa daiļradē

JĀNĀM
KROSAM
100

Jāns Undusks

Jāns Kross neapšaubāmi ir viens no pirmajiem ētikas interešu objektiem igauņu literatūrā, bet, kāpēc tieši viņš, to vajadzētu precizēt. Ja sākumā recepcija vairāk runāja par Krosa iekšējo monologu (kā tehnisku un estētisku paņēmienu), tad, Krosa daiļradei kļūstot arvien svarīgākai, kritiķus vairāk sāka interesēt tas, kādu ētiku, pasaules uzskatu viņš kā rakstnieks pārstāv, kādu morāli piedāvā. Mans jautājums skan šādi: cik lielā mērā pieaugošā interese par morāles kodeksa izpausmēm Krosa darbos ir saistāma ar ētiskajām svārstībām viņa daiļradē?

Nozīmīgi šajā ziņā ir Krosa agrīnie prozas darbi, kas gandrīz pašsaprotami ir aplūkoti kā ētisko izvēļu izspēlēšana. Bet papētīsim šo jautājumu tuvāk. Vai tā tiešām ir ētika, kas šeit rada galvassāpes? Un, ja tā, tad kam? “Četros monologos Svētā Jura lietā” (1970)¹ savā dzimtajā pilsētā Tallinā atgriežas Eiropā jau slavu ieguvušais mākslinieks Mihels Sitovs, taču, lai kļūtu par Kanuta Ģildes locekli, viņam gads jānokalpo kā zellim un tad jāceļ priekšā ģildei, tas ir – par sevi acīmredzot daudz netalantīgākiem meistariem, vērtēšanai savs eksāmena darbs. Un tas viņā raisa problēmu: vai piekrist šādam pazemojošam uzdevumam? Vai pakļauties likumiem, kurus radījuši tie, kas par viņu daudz slīktāki? Vispārīgāk sakot, konflikta būtība ir tā, vai ievērojamai personai ir jāievēro tie paši likumi, kas citiem cilvēkiem, vai nav? Vai viņam jāpretendē uz pilsonību, jāiesniedz ieņēmumu dienestam izziņas, jāraksta iesniegums, lai iestātos Mākslinieku savienībā? Protams, mēs nešaubīgi atbildēsim. Normālā tiesiskā sabiedrībā – ja vadāmies no tādas – likuma priekšā visi ir vienlīdzīgi, neatkarīgi no sava talanta, slavas, sakariem. Mēs redzam, ka ētiska pārbaudījuma te patiesībā nav. Likuma ievērošana šajā gadījumā nav ētiska problēma, jo neatnes līdzīgu nekādu iespējamu morālu *vainu*. Tas, kas te drīzāk tiek izspēlēts, ir *kauns*, precīzāk – kārtu kauna motīvs: Mihels Sitovs kā māksli-

---

1 Jāna Krosa stāstu krājums “Ar Klio acīm”, kurā iekļauti stāsti “Četri monologi svētā Jura lietā”, “Mihelona imatrikulācija”, “Stāsts par diviem zudumā gājušiem papīriem” un “Stunda grozāmkrešlā”, latviski iznāca 1978. gadā (izdevniecība “Liesma”, tulkotājas Džuljeta Plakidis un Anna Žigure).

nieks, pēc savām domām, pieder augstākai kārtai nekā viņa eksaminētāji, un viņam ir pazemojoši darināt tiem savu meistardarbu, tas nozīmē, ievērot likumu, ko ieviesuši vai uzrauga par viņu zemāki. Likuma vietā Kross fokusā nostāda likuma pārstāvjus un to personisko prestižu vai prestiža trūkumu. Citiem vārdiem, ja man nepatīk policista augstprātība, vai man tad jāievēro satiksmes noteikumi?

Šī pati shēma atkārtojas “Mihelona imatrikulācija” (1971), kur igauņu tautības ģenerālis Mihelons uz savu imatrikulācijas ceremoniju, svinībām par godu viņa iesvētīšanai par Baltijas muižnieku, paņem līdzī savus vecākus, kas ir “bauri”. Muižnieku sabiedrība to uztver kā *nekaunību*, kauna trūkumu – baurus taču neved uz muižnieku pili. Taču arī Mihelona solis patiesībā nav nekāda izšķirīga ētiskās izvēles veikšana, jo no savas mātes un tēva kristietis kaunēties nedrīkstētu, un viņu godāšanai tādējādi nevajadzētu prasīt nekādu ētisku sevis pārvarēšanu. “Tev būs savu tēvu un māti godāt,” saka kristīgais katehisms. Tas, ar ko šeit tiek galā Mihelons, tā ir – tāpat kā Sitova gadījumā – sava *kauna pārvarēšana*, kauna no tā, ka viņam ir tik vienkāršas kārtas vecāki. Tikai, ja Sitovs tiek galā ar savu kaunu tādu priekšā, kas tiek uzskatīti par zemākiem nekā viņš, tad Mihelons – tādu priekšā, kas tiek uzskatīti par augstākiem.

Stāstā “Stunda grozāmkrešlā” (1971) laikam varam nojaust nacionālās kauna sajūtas uzzibsnījumu: tiek aplūkota problēma, vai un ja, tad kādu motīvu vadīts, igauņu tautiskais darbinieks Johanns Voldemars Jansens piekrita sadarboties ar vācu bruņniecību. Viņa dēls, kas par to vecumā prāto, nejūt, ka tēvs būtu kaut kā būtiski vainīgs, jo vācu finansiālo atbalstu viņš izmantojis “igauņu lietas” labākai virzīšanai, tomēr no vieglas kauna sajūtas vaļā netiek. Tālāka virzība šajā pašā līmenī notiek mākslinieka Johanna Kēlera monologā darbā “Trešie kalni” (1975). Šis garstāsts jau atkal ir labs piemērs tam, kā Krosa agrīno personāžu iekšējie konflikti ir saistīti ar kauna sajūtu. Kēlers savu Kristus portretu Tallinas Kārļa baznīcas (proti, igauņu baznīcas) altārim ir gleznojis – protams, aiz tīras nezināšanas – ņemot par modeli glītu lauku vīru, bet tas, kā vēlāk izrādās, ir ārkārtīgi nežēlīgs cilvēks, gandrīz sadists. Kēlers, to atminēdamies, protams, jūt kaunu, taču neviens viņam nevar piedēvēt nekādu *vainu*, apvainot ētiski aplamā solī. To apstiprina arī viņš pats: “... es taču par tiesu neesmu vainīgs savā iekrišanā!”

Kauns un nekaunība kontrolē attiecības starp personāžiem arī garstāstā “Debesu akmens” (1975)², kur jaunā dzejnieka Kristiana Jāka Petersona brīvā un izaicinošā izturēšanās tiek uztverta kā *nekaunība*, bet vecais literāts Oto Vilhelms Masings, jaunekļa literārais padomdevējs, kritizēdams viņa daiļradi un to atraidīdams, jūt savādu *kaunu*. Jā, kultūrvēstures rakstītāji jau *post factum* var svērt Masinga kā Petersona dzejoļu neveiksmīga vērtētāja vainu vai nevainību (dzejoļi tika nodrukāti tikai pēc simt gadiem un tūlīt kļuva par klasiku), taču Krosa darbā konflikts atrodas uz kauna un nekaunības ass.

Dižromānā “Stūrgalvības hronika” (1970–1980)³ spēcīga cilvēka nicinājums pret pašnosodījumiem redzams dzīvē enerģiski uz priekšu ejošajā Baltazarā Rusovā, kuram nepavisam nav svešs kārtu kauns no saviem zemajiem radiem, bet kuru raksturo arī tieši dziņa caur savu pašrealizāciju tikt ar šo kaunu galā. Neaizmirsīsim, ka Timotejs fon Boks “Ķeizara trakajā” (1978) sevi pazudinošo patiesību saka caram tieši tādēļ, lai nekristu *kaunā*, jo viņam kā muižniekam un godavīram ir jāpilda caram personīgi dotais solījums

2 Fragments no garstāsta “Debesu akmens” lasāms laikrakstā “Literatūra un Māksla” (24.07.1981, tulkojusi Tamāra Vilsone).

3 Romāns “Stūrgalvības hronika” latviski iznāca 2012. gadā (Jāņa Rozes apgāds, tulkojusi Maima Grīnberga).

vienmēr runāt patiesību. Taču, pildot šo solījumu, Boks tīšuprāt ir *nekaunīgs*, lai pēdējo vārdu tomēr atstātu savai neatkarīgajai personībai. Bet tas, kuru viņš saista ar *vainu*, ir cars.⁴

Es uzdrīkstos apgalvot, ka Krosa prozas daiļrades pirmais periods morālā plāksnē pagāja tieši zem *kauna jušanas* un *kauna pārvarēšanas* zvaigznes. Personāži vienā vai otrā situācijā jūt kaunu, un viņu morālais stiprums izpaužas tādējādi, ka viņi ar savu kaunu (vai kaunīgumu) tiek galā. Vainas sajūta ir drīzāk kaunīga piedeva kaunam. Vaina kaunam noteikti ir pakārtota. Neviens galvenais varonis īsti nav vainīgs nekādos svarīgos nodarījumos. Tas viņus visus padara pamatā pozitīvus. Viņu pasaules morāli kontrolē kauns, kas bieži vien izrādās viltus kauns. Tāpēc viņi, ja vajadzīgs, izturas droši un tīši nekaunīgi. Tā rezultāts ir kauna sajūtas (viltus kauna) pārvarēšana un savas personīgās cilvēciskās suverenitātes – mazliet ničiska – deklarēšana. Krosa dzejoļu cikla “Pasaules atklāšana” vārdiem:

*Celā
viņam jāslāpē kurnēšana
un jāapspiež dumpji
pašam sevī pret sevi,
jo tūkstošiem roku rauj viņu
atpakaļ.⁵*

Kauna problēma Krosam nebūt nav tikai izsisties gribošas stipras personības personīgā lieta. Un tieši caur Baltazara Rusova personību kauna sajūta un tās pārvarēšana tiek ieviesta plašākā nacionālajā kontekstā – liela personība uzņemas savas tautas (viltus)kaunu un, pārvarēdama savu kaunu, simboliski izpērk arī tautas mazvērtības kompleksu.

Jurijs Lotmans, kurš kaunā saredz primāro regulētāju “fizioloģijas pārejā uz kultūru”, par kaunu kā attiecību kārtotāju runā tieši vienas sociālās šķiras robežās. Attiecībās ar citām šķirām savā šķirā atzītie kauna likumi nav spēkā, un nekaunība ir atļauta: piemēram, bezkaunība pret kungu vai priekšnieku ir lietu gandrīz dabiska kārtība.⁶ Tie Krosa personāži, kas piekopj “nekaunības”, patiesībā staigā pa robežzonu, kur netrūkst neskaidriību: vai šo nekaunību dzinulis vairāk ir džentelmeņa neatkarība vai iznīreļa nekaunība pret zemākas/ augstākas šķiras pārstāvjiem? Visādā ziņā Krosa varoņi darbojas tādā sociālajā līmenī, kur gribēšana darīt “nekaunības” (vēl) ir liela, bet sods par tām (vairs) nav jāizcieš. Mihelsons jau ir liels kungs, kas vienā mierā var izzobot savus bijušos kungus. Timotejs fon Boks sevi uzskata par caram pietuvinātu personu, un tas viņam it kā dotu garantijas gan brīvības, gan nekaunības ziņā, tomēr viņš pārspīlē. Kur beidzas iznīreļa nekaunīgais spīts un kur sākas kunga augstprātīgā nekaunība? “*Kas es esmu?*” lugā “Doktora Karella grūtā nakts” (2000) jautā ķeizara ārsts doktors Karells, iemaisot Nikolajam Pirmajam indi. “Varbūt tomēr ne tēvzemes glābējs? Varbūt tomēr ne Eiropas atbrīvotājs [...] Varbūt tomēr tieši vergu un kambarsulaiņu pēctecis? Kurš caur viņa verga un kambarsulaiņa statusa atmaskošanu ticis aizskarts – un kurš par

4 Jāna Krosa romāns “Ķeizara trakais” latviski iznācis 1999. gadā (“Atēna”, tulk. Maima Grīnberga).

5 Jāna Krosa dzejoļu cikla “Pasaules atklāšana atdzejojums publicēts žurnālā “Domuzīme” 1/2020 (atdz. Maima Grīnberga).

6 Ю. Лотман. О семиотике понятий „стыд“ и „страх“ в механизме культуры. – Ю. Лотман. Семиосфера. Санкт-Петербург, 2000, 664.–665. lpp.

aizskārumu atmaksā ar indi...?” Uz ko viņa sieva dod nevīstoši universālkrosisku atbildi: “Bet tas taču nav atkarīgs ne no viena cita, kā tikai tevis paša. Kā tu izlemsi justies, tāds tu arī būsi.”

Es varbūt vienkāršoju, tomēr ceru, ka tendence nav saskaņota aplam. Jāna Krosa morālā problēma ir pirmām kārtām kauns. Antropologi, sākot ar Margaretu Mīdu, ir nošķīruši kauna kultūras un vainas kultūras.⁷ Īsumā – kauna kultūrās cilvēku izturēšanos regulē prestižs, sabiedrības atzinība vai nosodījums, publiskais viedoklis. Vainas kultūra nozīmē izturēšanās kritēriju pārnesumu uz cilvēka paša iekšieni, kad noteicošā loma izturēšanās kontrolē ir sirdsapziņai, iekšējai sajūtai. Stiprā kārtu sabiedrībā stiprāks ir kauna princips, etiķetes ievērošana, uzraudzība, kas izpaužas ārējās formās. Toties vainas sajūta pastiprinās sabiedrībā, kur palielinās cilvēka personīgā atbildība; tas tiek saistīts ar kristietības, jo sevišķi protestantiskās ētikas un pilsoniskās sabiedrības attīstību. Saucot pie kārtības bērnu, pieaugušais liek uzsvāru nevis uz vainas, bet gan kauna sajūtu: “Vai tev kauna nav darīt to un to!” Ar vainu saistīta argumentācija iespējama tikai no pusaudzā gadiem, tad, kad aug iekšējā atbildība. Tieši tāpēc feodālie izturēšanās modeļi no attīstītas pilsoniskās sabiedrības redzesleņķa bieži izskatās infantili un puiciski, tāpat kā, piemēram, cilvēks, kurš modernā kapitālisma un demokrātijas apstākļos, kur izsišanas garantē zināma individuālā nekaunība, lai neteiktu – brutalitāte, ir pār mēru atkarīgs no kauna sajūtas vai pārspilēti ievēro etiķeti.

Es tomēr neuzskatu, ka attīstītas personības gadījumā kaunam – atšķirībā no vainas – vajadzētu saistīties tikai ar ārējās kontroles jeb sabiedriskā viedokļa mehānismiem. Sākotnēji kauns, protams, kontrolē izturēšanos no ārpuses, caur sociālo vidi, tā, kā par to liecina, piemēram, kaunēšanās no dzimumorgāniem. Vai arī ieklausīsimies, ko saka Žans Pols Sartrs, kurš sava darba “Esamība un nekas” trešajā daļā ņem kauna fenomenu par visas izziņas analīzes pamatu: “..kauns pēc būtības ir *atzīšana*. Es atzīstu, ka *esmu* tāds, kādu cits mani redz.”⁸ Te jau labi saskatāma ārējās kontroles rosināta iekšējās cenzūras ieviešana kā kauna pamats. Patiesībā taču tieši cilvēks ar attīstītu goda sajūtu ir tas, kurš interiorizējis kauna principu, tas ir – ienesis publisko viedokli pats sevī. Šajā ziņā arī kauna kultūra var radīt dziļas ētiskās izvēles.

Un vēl: es ticu, ka ne gluži bez iemesla balsi paceļ luterāņu mācītāja dēls Frīdrihs Nīče, kurš iemin zemē vainas principa kuplošanu luterāņa dvēselē, jo tas ir neproduktīvi radošajā ziņā un kavē lielas personības rašanos. Nepārtraukta vainas sajūta – jaunajos laikos sākotnēji cilvēka iekšējās moralitātes pazīme – var novest līdz pārmērīgai nodarbinātībai pašam ar sevi vai beigās ar likumu atpakaļ pat līdz egocentrismam un narcismam, paša “tikumības” izbaudīšanai, pasivitātei un bailībai. Igaunijā, vienā no pasaules visluteriskākajām zemēm, mēs katrā solī redzam, kā igauņa lielā iekšējā vainas sajūta reizēm veicina mazo darbu filozofiju un visa lielā anulēšanu jau dīglī – un pie tā vainīgas būtībā taču uzteicamas bailes “nodarīt kādam pāri”.

7 Tipoloģijas aizsākums atrodas M. Mīdas pašas rediģētā darbā *Cooperation and Competition among Primitive Peoples* (1937), taču viņa turpina šo tematu attīstīt arī vēlāk. Starp sociologiem kaunam kā vēsturiski noteiktai kultūras kategorijai nozīmi piešķīra Norberts Eliass savā galvenajā darbā *Über den Prozeß der Zivilisation* (1939, 2. papildin. izdev. 1969); par Eliasa konsekventu oponentu izveidojās Hanss Peters Dirrs ar savu milzu opusu *Der Mythos vom Zivilisationsprozeß I–V* (1988–2002), kurā kaunam ir veltīts pirmais sējums *Nacktheit und Scham* (1988). Dirrs cenšas pierādīt, ka kauns ir ne tikai vēsturiski izveidojies kultūras konstrukts, bet cilvēcei laiku laikos pēc iedabas raksturīga reakcija.

8 J.-P. Sartre, *L'être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique*. Paris, 2001, 260. lpp.

Kross kā prozists sāka no Igaunijas tālākās vēstures, no baltvācu kārtu sabiedrības dzīlēm, un tāpēc varēja gaidīt, ka viņa agrīnajās pasaulēs spēkā ir kauna princips. Tas pat bija viens no viņa darbu vēsturiskās ticamības kritērijiem. Bet tas varēja būt arī iemesls, kāpēc kritika reizēm norādīja, ka tajā vai citā Krosa darbā nerodas nopietns konflikts, viss ir mazliet neīsti vai pa jokam. Iespējams, ka lasītājs sev būtiskas problēmas drīzāk atrada pie kāda mazāka kalibra autora, kas toties bija pēc tendences tuvāks dzīvei. Kross iesākumā palika lielā mērā estētiska un kultūrvēsturiska parādība, kuru kā tādu gan varēja bezgalīgi baudīt, taču kura neiejaucās lasītāja ētiskajā šodienā. Vai tā tiešām bija? Dažā ziņā bija gan – tik lielā mērā, cik Kross bija vēstures rakstnieks. Bet viņš taču nebija tikai vēstures rakstnieks.

Kā jau teikts: Krosa agrīnie varoņi gan darbojas kauna regulētā sabiedrībā, tomēr cenšas savu kaunu (vai kaunīgumu) pārvarēt un arī tiek ar to galā. Kaunu viņi lielākoties izjūt kā viltus kaunu. Šai ziņā viņi visi ir dumpinieki, kuri tiecas izlauzties no uzspiestajām kārtas robežām un grib pierādīt savu suverēno (pilsonisko) personību. Tātad viņi ir zināmas pārejas parādības uz kauna kultūras robežas.

Un šajā ziņā Krosa pirmie, mazliet puiciskie, no vainas apziņas relatīvi brīvie un “nekaunības” tīši izdomājošie varoņi sevis vainošanas pārņemtajā pēcstaļina zemē tomēr bija ļoti atsvaidzinoši. Politiskais “atkusnis” Padomju Savienībā taču nozīmēja arī to, ka ikvienam, kas staļiniskajā vardarbības sabiedrībā bija piedalījies (tas ir – visiem, kas nebija izrādījuši tiešu pretestību), vajadzēja atrast savu personīgo vainu šīs sabiedrības ieviešanā. Tika uzsvērts, ka vainīgs ir ne tikai Staļins kopā ar savu kamarilju, bet gan visi, kas bija akceptējuši kaut kādus šīs sabiedrības likumus. Un tādi acīmredzot bija lielākā daļa. Domājams, ka aiz kauna un nekaunības motīviem slēpās ne tikai tā vēsturiskā telpa, uz kuru Kross aizveda savus varoņus, bet arī viņa kā “netaisnīgi represētā” – tā nu šī formula skanēja – un vēlāk “rehabilitētā” pašsajūta pēc Sibīrijas lēģera. Būdam staļinisma upuris, Kross vēlāk varēja justies kā no vainas jo īpaši brīvs cilvēks – un būt jo īpaši brīvs, lai kultivētu mazas nekaunības uz to rēķina, kas, viņaprāt, bija bijuši varas balsti. Lai kultivētu mazas nekaunības, kas palīdzētu pārvarēt par vainīgu atzītā kaunu vai, pareizāk sakot – netaisnīgi par vainīgu atzītā viltus kaunu. Romāna “Izrakumi” galvenais varonis, kurš atgriezies no Sibīrijas un nelikumīgi piesavinājies 13. gadsimta manuskriptu, kas pieder Andreasa Sunesena spalvai, savu rīcību attaisno šādi: “Par kādām nelikumībām uz šāda fona vispār varēja būt runa?! Ja mums bija nodarītas visbrutālākās nelikumības tik nepieredzētos mērogos, ka manu nodarījumu iepretī mūsu pieredzes skalai bija smieklīgi pat pieminēt.” Protams, Sitovs, Mihelsons, Rusovs un citi varoņi daļēji bija Krosa atmaksa par viņa paša izsūtīšanu uz Sibīriju, tomēr es nevēlētos šo alegoriju uzsvērt par daudz.

Es to nevēlētos uzsvērt arī tāpēc, ka kauna pārvarēšanas motīvam Krosa darbos vienmēr saglabājas arī kāda neatkarīga un apolitiska, gandrīz fizioloģiski cilvēciska dimensija. Lai atceramies kaut vai vērīnīgo invaseksa ainu romānā “Pretvēja kuģis” (1987), kur Bernhards Šmidts, kaunēdamies no sava rokas stumbeņa, to pastumj zem spilvena (“mana kaunēšanās kustība”), bet Johanna to pēc tam piespiež sev “pie kaunuma”, un Šmidts vairs nezina, vai “sastingt no kauna vai izkust atbrīvošanās sajūsmā”. Tam seko kauna pārvarēšana, dažā ziņā taču uz visu mūžu. Vai arī atcerēsimies seksa ainu no romāna “Profesora Martensa aizbraukšana” (1984)⁹, kurā francūziete Iveta visu izdara “bez mazākās kautrības” un profesors Martenss

9 Jāna Krosa romāns “Profesora Martensa aizbraukšana” latviski iznācis 2011. gadā (apgāds “Atēna”, tulk. Maima Grīnberga).

to “tagad, pēc divdesmit gadiem” nekaunas sasaistīt ar “paradīzes dārza prieku”. Tādējādi arī labu seksu Kross saista ar kauna pārvarēšanas svētlaimi.

Tomēr pienāca brīdis, kad klāt bija arī vaina. Ja piepešā vainas sajūtas iesprukšana “Mihelona imatrikulācijā” vēl tiek ar bezrūpīgu žestu aizslaucīta, tad stāstā “Stunda grozāmkrēslā” lieta kļūst nopietnāka. Tautiskā censonā Jansena sadarbība ar baltvāciešiem, šis tā sauktais ģimenes jeb “Jansenu kauns”, vispirms atkal tiek izspēlēts kā savā ziņā spītēšana konvencijām vai “kauna pārvarēšana”, tātad kā rīcība, kas vainu tieši līdzī neatnes, jo ir kalpojusi diplomātiskā kompromisa mērķiem. Taču “Stundas grozāmkrēslā” pēdējās lappusēs no kaut kurienes iekšā sāk laužties negaidīti spēcīga vainas problēma, tā nu “Jansenu kauns” deformējas par vienskaitlīgu un personīgu “Jansena vainu”; stāsta galvenais varonis, kas varētu dot paskaidrojumus, pats jau ir paralizēts. Tātad te atkal notiek interesanta, šoreiz gandrīz bioloģiska vainas iesaldēšana, kaut gan jau tās tālākas attīstības fāzē.

Kauna un vainas attiecības Krosa daiļradē kaut kādu lūzumu sasniedza “Ķeizara trakajā”. Tā varētu būt grāmata par to, kā ar kaunu un nekaunību nepietiek, lai izdzīvotu ētiski; tam jāpievienojas arī gatavībai piedalīties vainā. Pretējā gadījumā viss vienkārši var būt tikai “nežēlīgi egoistisks morālās pašizglābšanās mēģinājums”, kā konstatē grāmatas varonis Timotejs fon Boks savā pašanalīzē. Šī kristīgā atskārta šeit tomēr paliek drīzāk teorētiska.

Bet mazais, no trim stāstiem sastāvošais krājums “Eholote” (1980), Krosa pirmā grāmata, kuras viela balstīta atmiņās, ienes jaunu dominantu – “iespējamo vainas apziņu”, kā autors pats norāda priekšvārdā. Šajā ziņā šis darbs iezīmē lūzumu – “Eholote” pareģo 90. gadus. Katrā šīs grāmatas stāstā sastopamies ar tuvu cilvēka nāvi, kurā pirmās personas vēstītājs jūtas līdzvainīgs, kaut gan nāves iemesli un patiesā vaina šķietami ir kaut kur pavisam citur. Tā pati nekonkrētā vainas apziņa jeb, kā tā saukta traumas teorijā, “dzīvam palikšanas vaina” kopš šī brīža pavada visu memuāro materiālu, visu, ko Kross stāsta par savu dzīvi vai par to, kas ar to saistīts. Un tas kļūst noteicoši 90. gados. Šī nekonkrētā vainas apziņa ir “Vikmana zēnos” (1988), “Izrakumos” (1990), “Mesmera aplī” (1995), “Lidojumā uz vietas” (1998).

Kopā ar vainas apziņas ierašanos Krosa varoņi kļuva parastāki un atturīgāki. Stāsti tika izspēlēti 20. gadsimta Igaunijas apstākļos un vairs neprasiya erudītu komentāru. 90. gados no literatūras sāka gaidīt liecības par to, kas Igaunijā 20. gadsimtā ir noticis patiesībā. Vēsturnieku rakstītais notikumiem nedeva emocionālu risinājumu. Izrādījās, ka Kross ir viens no uzticamākajiem aizvadīto notikumu lieciniekiem gan īstenībā, gan iztēlē.

Taču es uzsvērtu arī to, kāda nozīme, veidojoties Krosa un publikas jaunajai tuvībai, bija vainas apziņai.

Jāns Kross ir bijis gan Krievijas, gan Vācijas totalitārā režīma netaisnīgi par *vainīgu* atzīts un tāpēc viņa attiecības ar vainu patiesībā nav vienkāršas. No vienas puses, viņš, vismaz sākot no stāstu krājuma “Eholote”, nojauš, ka bez līdzdalības vainā uzticamu ētisko līmeni literatūrā nerasnēgt. Cilvēkam, kuram vēstures viesuļos ir izdevies izdzīvot, jāatzīst sava “dzīvam palikšanas vaina” un jācenšas no tās radīt labāko – to vārdā, kuru vairs nav. Es te saskatu arī vienu no Krosa nesaudzīgās darba ētikas saknēm.

No otras puses, šķiet – Kross vienmēr liek saprast, ka vaina atrodas kaut kur citur. Savai iespējamajai vainai viņš, piemēram, meklē augstāku objektīvu pamatojumu apmēram kā Timotejs fon Boks, kurš

saka: “...taču a p s ū d z ē t sevi es nesāku. [--] Jo es nepārstašu ticēt: lai cik subjektīvs šķiet mans solis – tam bija arī objektīvā puse. Un objektīvi tas [Boka konstitūcijas projekts] būtu varējis izrādīties par grūdienu Krievzemes pārdzimšanai.” Tiešā vaina Krosa darbos vienmēr slīgst uz kādu citu: uz baltvāciešiem, Krievijas cara valsti, Padomju Krieviju, Rietumeiropu, vienkārši cūcību strādātājiem. Šajā apstākļi varbūt ir arī kas Igauniju raksturojošs – te ir pierasts domāt, ka maza tauta nevar būt vainīga. Kā jau teikts, igauņiem ir augsts sevis vainošanas potenciāls kā indivīdiem, bet ne kā tautai.

Tomēr interesanti galvenokārt ir tas, kā Kross kļiedē savu varoņu *personīgo*, individuālo vainu. Šķiet, ka tā ir teju vai principiāla procedūra. Palēnām tiek radīta iespējamās vainas pustumšā atmosfēra, kā kriminālgabalā tiek pat norādīti iespējamie vaininieki – un beigās vainai tiek ļauts iesūkties sākuma pustumsā. Atcerēsimies kaut vai romāna “Mesmera aplis” beigas, kur pamazām par neaptveramu kļūstošā vaina tomēr neizaug ne par kādu kolektīvo vainu, kādu kultivē, piemēram, vācu kultūra pēc Otrā pasaules kara. Atkārtojoties no darba darbā tā šķiet kā nemitīga pašterapija. Un noteikti tajā ir kaut kas ļoti apzināti pretējs juridiskajai vainai, kuras falšumu Kross kā jurists un juridiskas vardarbības upuris taču varētu pazīt.

Viņa vainas apziņai nav arī teoloģiska svara. Kross ir viens no lielākajiem mūsu grēcīgās pasaules sabiedrotajiem igauņu literatūrā. Aiz viņa vainas motīva drīzāk jaušama kaut kāda kulturoloģiski vitālistiska ticība dzīvotspējai, kurā tomēr ieslēpta nožēla par to, ka šajā līdz kodolam dzīvajā pasaulē visam jāzūd – un reizēm pārāk piepeši, un reizēm pārāk ātri. Izdzīvošana ir ārkārtīgi salda, ārkārtīgus pienākumus uzliekoša, ārkārtīgi unikāla vaina, zādzība, par kukuli dabūta iespēja – velnišķīgi aizraujoša iespēja vienu vienīgo reizi izdarīt kaut ko tādu, ko neviens cits neizdarīs. Un tāpēc es drīzāk citētu Margaretu Mīdu: “Tāda vaina, šī zināšana, ka esi dzīvei parādā un ka šo parādu var atmaksāt tikai ar pašu dzīvošanu, kultūrā dzīvojoša cilvēka dabai, iespējams, ir tik organiska, ka to izravēt nemaz nav iespējams, un tā uz mūžīgiem laikiem paliks gan par cilvēka garīgo centienu avotu, gan par viņa cilvēciskuma ķīlu.”¹⁰ Šādā konstatējumā taču varētu būt kas līdzīgs ar Krosa dzīvam palikšanas vainu.

Tādā Kross arī savā vēlinajā daiļradē, kur centrā ir vaina, savu vainu nekad tieši neatzīst, bet tikai ļauj nojaust nevainīga cilvēka līdzdalību vainas apziņā. Krosā nav tās īpašās kristīgās sevis vainošanas vajadzības, kāda ir pasaules literatūras lielajiem vainas nožēlotājiem, tostarp, arī A. H. Tammsārem, kurš savus meistardarbus gandrīz bez mitas būvē tieši uz tās. Kross negrib sevi vainot, jo uzskata, ka vainošanas dēļ reiz jau ticis pārāk smagi pārbaudīts. Viņš ir bijis *spiests* būt vainīgs un viņš ar šo vainu ticis apkaunots. Acīmredzot tas ir kaut kādā ziņā svarīgi. Krosam ir *kauns* būt vainīgam. Šajā ziņā kauna sajūta kontrolē vainas apziņu līdz pašām beigām. Un te taču atkal var atcerēties Nīči, pēc kura uzskatiem sevi cenošs cilvēks, tas ir – cilvēks, kas rīkojas pēc saviem labākajiem ieskatiem, vienkārši nevar pats sevi atzīt par vainīgu – tas prasītu personības šķelšanu.

10 M. Mead. Some Anthropological Considerations Concerning Guilt (1950). – M. Mead. Anthropology: A Human Science. Selected Papers 1939–1960. Princeton, 1964, 211. lpp. Aiz Mīdas vārdiem var būt saskatāmi Martina Heidegera tolaik jau ļoti ietekmīgie eksistenciālie pamatprincipi. Heidegers piedāvā kristīgā iedzimtā grēka principa eksistenciāli ateistisko variantu, apgalvojot, ka cilvēciskā vainas apziņa ir primāra pirms katra konkrētā vainīguma. Vainas apziņa pēc būtības pieder cilvēciskajai eksistencei, jo tā ir, pirmkārt, “iemestība” pasaulē, tas nozīmē, tā vienmēr ir parādā kaut kam ārpus sevis notiekošam, un otrkārt – eksistence ir nemitīga izvēļu atmešana no kaut kāda iespēju skaita, tas nozīmē, lielākās daļas dzīves iespēju atcelšana vienas vienīgās realizējamās vārdā, kas uztur dzīvu vainas sajūtu (sk. M. Heidegger. Sein und Zeit. 5. Aufl. Halle, 1941, lpp. 280–289, § 58).

Tā varētu būt kādas iespējamās programmas atzīšana. Kross, kā es to saprotu, vienkārši nevēlas portretēt vainas un vainīgā galvenokārt taču nepatīkamo, vismaz nomācošo pasauli, radīt vainojošu, kaut vai sevi vainojošu literatūru. Drīzāk viņš atkal un atkal grib nonākt līdz tam, ka šī pasaule te un pašlaik tomēr ir labākā iedomājamā, un noteikti pati interesantākā starp visām iespējamajām pasaulēm. Secinājums šķiet triviāls, taču pameklējiet citu tādu Igaunijā vai plašā pasaulē, un jūs pārliecināties, ka atradumi gan ir, tomēr tie jāmeklē ar uguni. Krosa alkās parādīt, ka cilvēks galu galā ne pie kā nav vainīgs, ir kaut kas ļoti cilvēcisks un vitāls. Piemēram, parādīt, ka cilvēks pēc savas dabas *negrib* būt vainīgs. Tā ir ļoti skaidri izteikta, savā būtībā ļoti pozitīva filozofija. Man šķiet, ka Krosam tas ir svarīgs aspekts lielas personības apziņā. *Nevēlēšanās šajā pasaulē palikt vainīgam savā priekšā*. Izdarīt kaut ko – kaut ko būtisku –, lai nevajadzētu beigt ar šādu vainas apziņu. Tālāk lai katrs domā, kā vēlas. Lai atvasina no tā jebkādas darba un papildījuma morāles.

***

No igauņu valodas tulkojusi Maima Grīnberga

Kauns un vaina Jāna Krosa daiļradē

Esejas autors Jāns Undusks
Foto: *Rein Undusk*